

ЎЗБЕКИСТОНДА ЗАРДЎЗЛИК ВА ЗАРГАРЛИК САНЪАТИНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ.

Наманган вилоят тарихи ва маданияти давлат музейи

илмий ходими Холбоева М

Аннотация

Ушбу мақолада ўзбек халқ амалий безак санъатининг муҳим тармоқлари ҳисобланган зардўзлик ва заргарлик санъатининг келиб чиқиши, тарихий тараққиёт босқичлари, бадий хусусиятлари ҳамда замонавий ривожланиш тенденциялари ёритилган. Зардўзлик санъатида қўлланиладиган асосий тикиш усуллари, нақш композициялари ва безак элементлари, шунингдек, уларнинг эстетик ҳамда амалий аҳамияти таҳлил қилинган. Шу билан бирга, заргарлик санъатининг шаклланиши, қўлланиладиган материаллар, ишлов бериш технологиялари ва миллий анъаналарнинг сақланиши масалалари кўриб чиқилган. Мақолада Бухоро, Самарқанд, Хива, Тошкент ва бошқа ҳунармандчилик марказларининг миллий амалий санъат тараққиётидаги ўрни ҳамда мустақиллик йилларида зардўзлик ва заргарлик соҳаларида кузатилган янгиланишлар ҳақида маълумотлар келтирилган. Тадқиқот натижалари миллий маданий меросни асраб-авайлаш, ҳунармандчилик анъаналарини ривожлантириш ва уларни ёш авлодга етказишда муҳим аҳамият касб этади.

Матога мустаҳкамланган (тикилган ёки ёпиштирилган) ахта қоғоз зар ип билан бир томонлама қоплаб тикилади (мустаҳкамловчи чок учун зар ипга мос рангдаги ипдан фойдаланилади), натижада нақшгул юзаси зар иплар билан қопланади, матонинг тескарисида нақш-гул шаклигина ҳосил бўлади. Зардўзлар безак яратишда бир неча усулни қўллайдилар: зардўзи заминдўзи ва зардўзи гулдузи, шунингдек биришимдўзи (ипак ишлатилганда), пулакдузи (тугмасимон металл япроқчалар қўлланганда) ва бошқалар. Мустаҳкамловчи ва таҳрир чокларнинг бир неча хилини мохирона қўлланилиши ҳамда уларнинг нақш мужассамоти

билан уйғунлашуви зардўзи буюмларга жозиба ва нафосат бахш этади; уларнинг бадий қиммати нақш мужассамоти, хом ашёси, тикилиши ҳамда зардўз устанинг дид ва маҳоратига боғлиқ. Нақш мужассамотида кенг тарқалган анъанавий ўсимликсимон нақшлар ва хандасий шакллар — давкур, дарҳам, донача, бодомой, бутадор ва бошқалардан фойдаланилади.

Зардўзлик бадий хунаремандлик тури сифатида яқин ва Ўрта Шарқда кенг тарқалган. Асосан, бинолар ичини безайдиган буюмлар, аёлларнинг байрам либослари зардўзлик билан тайёрланган. Археологик топилмалар, тарихий қўлёзмалар Марказий Осиё халқлари орасида зардўзи кийим ва бадий буюмлар тикиш қадимдан ривожланганлигини кўрсатади. Испан элчиси Клавихо ўз эсдаликларида зардўз усулида тикилган кўрпа-тўшаклар, ипак матога зар тақилган қимматбаҳо дарпардалар ва чодирлар ҳақида эркак ва аёлларнинг зар ипдан тикилган кийимлари ҳақида завқ билан ёзади. Абдураззоқ Самарқандий ўзининг «Ҳиндистон сафарномаси» рисоласида Шохрух (1442) Ҳиндистоннинг Калькутта вилояти ҳукмдори ҳузурига юборган элчилари орқали унга зардўзи дўппи совға қилгани қайд этилган. Восифий ўзининг рисоаларида зардўзлик касби тўғрисида сўз юритган. Дарҳақиқат, 15-18-асрларда Бухоро, Самарқанд, Хиротда зардўзлик юксак поғонага кўтарилган. Унинг 19-асардаги тараққиёти Бухоро билан боғлиқ. Бухорода сақланиб келаётган зардўзлик касби узоқ давр мобайнида сайқал топиб, такомиллаша борган. Зардўзлик билан, асосан эркаклар шуғулланган (ҳозир аёллар орасида ҳам кенг тарқалган), улар устахоналарга уюшиб ишлашган. 19-аср ўрталари 20-аср бошларида яратилган зардўзи буюмлар (тўн, камзул, чакмон, чалвор, пойабзал, белбоғ, салла, кулоҳ ва жул каби)нинг деярли барчаси амир ва униг оиласи, сарой аёнлари учун тайёрланган, қисман бадавлат хонадонлар буюртмалари ҳам бажарилган. 19-асрнинг 30-60-йиларида зардўзликда акс эттирилган мужассамотлар қанчалик оддий бўлса, каштагуллар ҳам шунчалик равон ва жозибадор бўлган. 19-асрнинг 70-80-йилларида зар ип ёки зар аралаштириб эшилган ипак ип (пушти, тўқ қизил, мовий, яшил)дан фойдаланилган. Зардўзнинг зардўзи биришимдўзи номли ўзига хос тури шу даврга хосдир. 1893 йиддан зар

ипларнинг янги навлари кўп миқдорда ишлаб чиқарилиб, улар рангли ипак ипларни сиқиб чиқарди ва умумий тикиш услубини тубдан ўзгартириб юборди. 1890 - 1900 йиллардаги зардўзлик заргарона ўта нозиклиги билан ажралиб туради. Турли кўринишдаги буртма гирихлар, юлдузчалар ва шунга ўхшаган бошқа безаклар буюмга ўзгача зеб бериб турган, айниқса, давқур мужассамоти алоҳида ўрин тутган. 20-асрнинг 20-йилларида барча амалий санъат усталари қатори зардўзлар ҳам артелларга бирилаштирилди, улар хом-ашё билан таъминланади, кейинчалик артеллар бирлашиб фабрикага айлантирилади.

Хозирда зардўзи буюмларнинг турлари ўзгарди, аввалги ҳашамдор буюмлар ўрнини нафис ишланган, давр талабига мос буюмлар эгаллади, нақш мужассамоти соддалаштирилди, анъанавий нақшлар давр руҳини ифода этувчи шакллар билан бойитилди. Зардўзлар аёлларнинг байрам либослари (кўйлак, нимча, дўппи, камар, кавуш, сумкача), анъанавий буюмлар, эркаклар учун совға тунлар, дўппилар тайёрлай бошладилар. 40-50-йиллар бошида махобатли зардўзи на намоёнлар яратиш сезиларли даражада ривожланди. Дастлабки йирик иш Навоий театри учун тикилган зардўзи парда бўлди (1947, А.Шчусев чизгиси, ҳажмда 7x27 м). Рассомларнинг амалий санъат усталари билан ҳамкорлиги ҳамда ижодий изланишлар натижасида янги мужассамотли майда буюмлар, бадиий жихатдан қимматли намоёнлар яратилди ва яратилмоқда: «Китоба» (1952, Н.Аминов чизгиси), «Пахта» (1955, М.Прутская чизгиси), «Байрам» (1959, В.Столяров ва М.Аҳмедова чизгиси), «Гирих» (1962, В.Столяров чизгиси), Алишер Навоийнинг 525 йиллигига (1968) ва б.га бағишланган намоёнлар зардўзликнинг катта ютуғи бўлди. 90-йилларга келиб зардўзлик қайта тикланди. Бухоро, Андижон, Наманган, Фарғона, Тошкент, Самарқанд, Ургут, Қарши, Жиззах шаҳарлари, Сурхондарё вилояти замонавий зардўзлик санъатининг марказлари ҳисобланиб, зардўз усталар (Н.Аминов, Б.Жумаев, С.Акбарова, Т.Содиқова, Г.Бозорова, Г.Пиримкулова, М.Хабибова, Г.Нуртоева, М.Мухиддинова, Д.Тошева ва б.) чопон, дўппи, нимча каби либослар қаторида мавзули намоёнлар, театр пардалари

хамда совға буюмлар, игнадонлар, кўзойнак гилофи, упа-элик сумкачаларини зардўзлик усулларида безатишни ривожлантирдилар.

Усталар ва рассомлар яратаётган йирик мавзули зардўзи буюмлар республика ва чет мамлакатлар кўргазмаларида намоёниш этилмоқда, музейларида сақланмоқда.

Бадий хунармандлик соҳаси: олтин, кумуш, мис қалай каби рангли металллардан зеб-зийнат буюмлари (тақинчоқлар), безак буюмлари яшас касби. Заргарлик безак буюмлари тайёрлашда қўйиш, болғалаб (зарб бериб) яшас, босма, халлаш (олтин ва кумуш суви юритиш), ўйиб ёки бурттириб нақш яшас, босма, зигарак совоткори, қолипаки, шабака каби усуллардан кенг фойдаланади. Қимматбаҳо тошлар (гавҳар, феруза, дур, ҳақиқ ва б.)га ишлов бериб, заргарлик буюмлари (баргак, бибшак, билагузук, бозубанд, бозгардон, болдоқ, булоқи, бўйинтумор, гажак дуотузи, жевак жига, заркокил, зебигардон, зулф, исирға, кокил, ойболдоқ, осматузи, санчоқ, тавқ тиллабаргак тиллатузи, тиллақош, турунж, узук шокила, қашқарболдоқ, халқа каби) лар яратилган.

Археологик топилмалар заргарлик қадимдан мавжудлигини кўрсатади. Қадимий Миср, Юнонистон, Эрон, Хитой заргарлари заргарлик буюмлари тайёрлашда маржон, нефрит, қаҳрабо ва бошқалардан кенг фойдаланган. Европада, айниқса, роман ва готика даврида (12-15 асрлар) заргарлик санъати юксак поғонага кўтарилган, заргарликнинг янги усул ва услублари вужудга келган. Ўзбекистан Республикасининг кўпгина музейларида сақланаётган топилмалар Республика ҳудудида (Юнон-Бактрия подшолиги, мил, аввалги 3-2 асрлар; Қад. Хоразм, асосан мил, аввал 1-минг йиллик ўрталаридан мил. 8 асргача) заргарлик ривож топганини кўрсатади. Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Хива, Қўқон, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарларда заргарлик ривожланган. 19 аср охири 20 аср бошида ўзига хос ишланиши, шакли, безаклари, хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилган хилма-хил заргарлик буюмлари кенг тарқалган, зийнат буюмлари тўпamlари вужудга келган. Асрлар оша авлоддан авлодга ўтиб келаётган заргарлик санъати 20 аср бошларида инқирозга юз тутди, халқ,

усталарининг сони қисқара бошлади. Усталарга қимматбаҳо ҳом-ашёлардан фойдаланишга йўл қўйилмади. Заргарлик фабрикаларида ижод қилган уста-заргарлар иш жараёнида аста-секинлик билан мавжуд анъаналардан йироқлаша бордилар. Натижада улар томонидан ишлаб чиқарилган буюмларнинг шакли-шамойили ўзгариб «электрик» манзарани юзага келтирди ва баъзи анъаналарнинг буткул йўқолишига олиб келди.

Ўзбекистан мустақилликка эришгандан сўнг заргарлик санъати жонланди. Қимматбаҳо металл материаллардан фойдаланишга имконият яратилди.

Ижод қилаётган усталар, асосан, 2 йуналишда: маҳаллий заргарлик (унутилиб бораётган анъаналарни қайта тиклаш) ва анъанавий замонавий услубда заргарлик буюмлар яратиш устида ижод қилмоқдалар. Анъанавий заргарлик буюмлари-туморлар, исиргалардан «уч кузача», «ой балдоқ», «ер бидор», «қашқарбалдоқ» ва бошқалар яратилди. Усталардан Дадамухамедовлар сулоласи, Г. Йўлдошева, Р. Муҳаметшин, М. Нозирхонов, Ш. Низомов, И. Олимов, Г. Тошева ва бошқалар заргарлик анъаналарини ўрганиш, ривожлантириш ва янги йўналишларни кашф этиш борасида қатор ишларни амалга оширдилар. Бухоро, Хоразм, Сурхондарё ва бошқа заргарлик мактабларининг айрим чизгилари бири-бирига уйғунлаштили, янги замонавий заргарлик буюмлари яратилмоқда. А. Улумбекованинг «Аёл» (1998), «Африка» (1999), «Балиқча» (1999), Э. Гостаевнинг «Парвоз» (1998) асарлари, Р. Муҳаметшин ижодий намуналари («Хаёт дарахти», 1993, «Тоғ ирмоғи», 2001) ўзининг безакдорлиги, тасвирининг нозиклиги ҳамда халқ санъатининг мумтоз намуналари асосида яратилиши билан фарқланади.

Хозирги кунда уста-заргарлар билан бир қаторда бир неча бирлашмалар- «Фон» ва «Кумуш» бирлашмаси, «Нур» давлат заргарлик маркази, «Мусаввир», «Устазода» каби марказлар ҳам ички бозорни заргарлик буюмлари билан тўлдирмоқда. Ўзбекистан БАА нинг ташаббуси билан Тошкентда 2001 йил апрелда «Заргарлик-2000», 2002 йил апрелда «Заргарлик-2002» ўтказилган халқаро кўргазмада кўпгина давлатларнинг заргар усталари ўз асарлари билан қатнашди.

Заргарлик санъати — юксак бидий ишлов бериш йўли билан нодир металллар ва қимматбаҳо тошлардан, шунингдек бошқа металллардан буюмлар, тақинчоқлар ишлаб чиқарадиган саноат тармоғи. Заргарлик саноатида хом-ашё сифатида қимматбаҳо ва рангли металллар (платина, олтин, кумуш ва бошқалар), уларнинг қотишмалари, қимматбаҳо ва ярим қимматбаҳо тошлар (феруза, фионит, олмос, оникс, зумрад, ёқут), табиий тошлар, платмасса, суяк, эмаль, шиша ва бошқалар ишлатилади.

Ўзбекистонда заргарлик саноати корхоналари Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг Қимматбаҳо металллар ва қимматбаҳо тошлар қўмитаси ҳузуридаги ««Фонон» илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси таркибида. Уларнинг йириклари: «1-Тошкент заргарлик корхонаси», «2-сонли заргарлик заводи», «Кумуш» Ўзбекистон-АҚШ қўшма корхонаси, «Эйшн-Рейз» Ўзбекистон-АҚШ қўшма корхонаси (Тошкент шаҳри), Шахрисабз заргарлик корхонаси, Бурчмулла заргарлик заводи, 1992 йилда ишга тушган Зарафшон шаҳридаги Навоий заргарлик заводи (аввалги «Зариспарк» Ўзбекистон-АҚШ қўшма корхонаси) республикадаги етакчи заргарлик корхоналар ҳисобланади.

Бу корхоналар 585 ва 750 асллик даражали (пробали) тилла қотишмаси, 925 асллик даражали кумуш қотишмасидан турли хилдаги заргарлик буюмлари (сирға, узук, заргарлик занжирлари, совғабоп маҳсулотлар, кумушдан ясалган ошхона анжомлари, юқори бадий сифатга эга бўлган заргарлик буюмлари, якка буюртмалар, янги заргарлик буюмларининг моделлари)ни ишлаб чиқаради. Шахрисабз ва Бурчмулла заргарлик корхоналарида заргарлик буюмларини ишлаб чиқариш билан бирга қимматбаҳо ва қимматбаҳо бўлмаган тошларга қиррали ишлов берилади.

«Фонон» ИИБ илмий-техника лабораторияларида заргарлик соҳасида ишлатиладиган турли рангдаги сунъий кристаллар ўстирилади.

Заргарлик саноати корхоналари билан бир қаторда Республикада буюртмачининг ашёсидан заргарлик буюмлари тайёрлаш ва уларни таъмирлаш билан шуғулланувчи заргарлик устахоналари ва якка тартибда ишловчи заргарлар

хам фаолият кўрсатмоқда. Республикада ишлаб чиқариладиган ва чет эллардан кетириладиган заргарлик саноати маҳсулотлари сифати ва аслик даражасини Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 8 февралдаги фармони билан ташкил қилинган Давлат Асиллик даражасини белгилаш палатаси назорат қилади. 2001 йил 7 декабрда «Қимматбаҳо металллардан ясалган буюмларнинг асиллик даражаси ва тамғаланиши тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонуни қабул қилинди. 1999 йилнинг 4-июнида Ўзбекистон Республикасининг Давлат асиллик даражасини белгилаш палатаси Асиллик даражаси қалаталарининг Европа уюшмасига тўла) ҳуқуқли аъзо бўлди. Давлат асиллик даражасини белгилаш палатаси қимматбаҳо металллардан ясалган буюмларнинг софлигини текшириш ва тамғалаш Халқаро конвенциясига кириш масалалари билан 1996 йилдан бери шуғулланиб келади ва кузатувчи мамлакат мақомида унинг барча кенгашларида қатнашади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. «Зардўзлик» <https://n.ziyouz.com>
2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. «Заргарлик» <https://n.ziyouz.com>
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Ҳунарманд уюшмаси. Расмий веб-сайт: <https://handicraftman.uz>